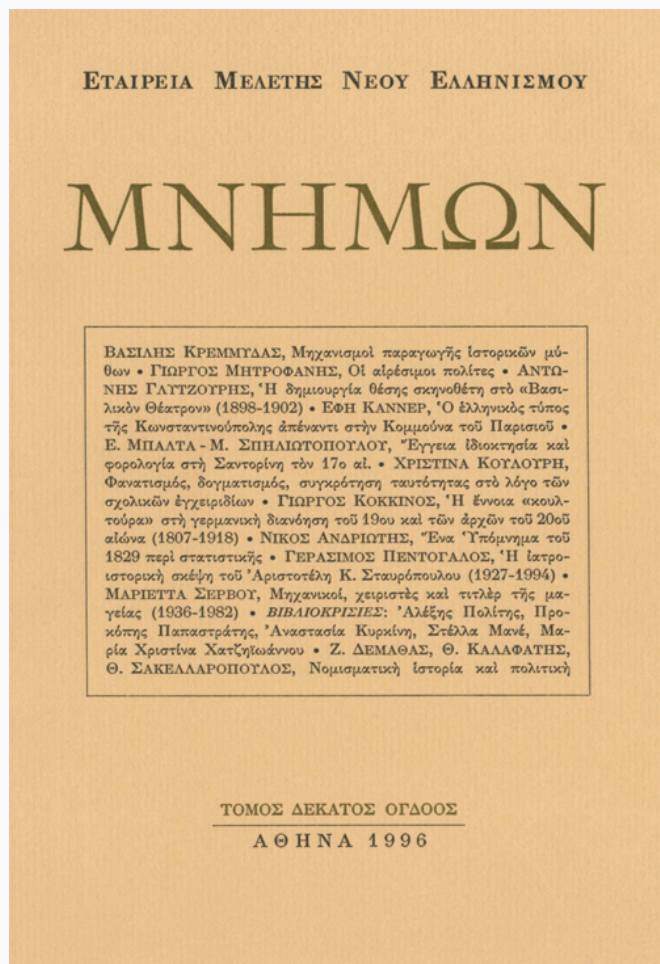

Μνήμων

Τόμ. 18 (1996)

ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ. Η ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ «ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ» ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΔΙΑΝΟΗΣΗ ΤΟΥ 19ου ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ (1807-1918)

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.545](https://doi.org/10.12681/mnimon.545)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΟΚΚΙΝΟΣ Γ. (1996). ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ. Η ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ «ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ» ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΔΙΑΝΟΗΣΗ ΤΟΥ 19ου ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ (1807-1918). *Μνήμων*, 18, 158-180.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.545>

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ

ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ

Η ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ «ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ»
ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΔΙΑΝΟΗΣΗ ΤΟΥ 19ου
ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ 20ου ΑΙΩΝΑ (1807-1918)

Εισαγωγή

Η γερμανική ιστορία από τους Ναπολεόντειους Πολέμους έως το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου είναι δυνατόν να περιγραφεί τόσο στο οικονομικο-κοινωνικό όσο και στο πολιτικό επίπεδο ως μια μορφή καταστροφικής ισορροπίας μεταξύ στοιχείων αδράνειας και μεταβολής ή ως η αφήγηση μιας συγκυριακά λειτουργικής, αλλά δομικά εκρηκτικής συνάρθρωσης αντινομικών δυνάμεων. Στο πεδίο των οικονομικο-κοινωνικών σχέσεων, η αντινομία αυτή προσέλαβε τη μορφή συνύπαρξης προκαπιταλιστικών και καπιταλιστικών στοιχείων. Στο πολιτικό πεδίο, μεταφράστηκε σε θεσμική συνύφανση φιλελεύθερων πολιτικών δομών (καθολικό δικαίωμα ψήφου για τους άνδρες, λειτουργία πολιτικών κομμάτων) και αυταρχικών πολιτικών πρακτικών (προσωποπαγής εξουσία του αυτοκράτορα, δοτός ρόλος του καγκελαρίου, απαγόρευση λειτουργίας κομμάτων). Ειδικά όμως στο πεδίο των διανοητικών πρακτικών ή των ιδεολογικών κατασκευών, η αντινομική αυτή συνάρθρωση του παλαιού με το νέο εκφράστηκε από την πλειονότητα της γερμανικής διανόησης ως αντιφατική πρόσληψη της νεωτερικότητας: αφενός ως σύγκρουση της «οργανικής» κοινότητας του «περιούσιου» γερμανικού έθνους με το ιστορικά και υπαρκτικά υποβαθμισμένο παρόν, αφετέρου ως απόπειρα υπέρβασης του παρόντος στο όνομα της συγχώνευσης του ομοιογενοποιημένου, μονοδιάστατου και εξιδανικευμένου παρελθόντος με ένα μέλλον, ριζικά διαφοροποιημένο από το παρόν. Επρόκειτο —για να χρησιμοποιήσουμε τους όρους του Nietzsche— για την αιώνια επιστροφή, για την προσδοκία της βίωσης του χρόνου υπό τη μορφή ενός διαρκώς ανακυκλούμενου παρελθόντος.

Η εμμονή της πλειονότητας της γερμανικής διανόησης ήδη από την εποχή του πνευματικού κινήματος του Sturm und Drang και εν μέρει του νεο-ανθρωπισμού στο ιδεολόγημα της βιολογικής και πνευματικής υπεροχής του γερμανικού έθνους, στον σωτηριολογικό ρόλο του γερμανικού πνεύματος, στη ρι-

ζική κριτική της νεωτεरिकότητας και στην ανακυκλωτική και μυθική αντίληψη του ιστορικού χρόνου δεν αποτέλεσε απλή διανοητική κατασκευή. Αντίθετα, τόσο το εγγενές νοηματικό φορτίο των ιδεών αυτών σε συνάρτηση με τον ορίζοντα προσδοκιών που δημιουργούσαν, όσο και —αργότερα— ο ρόλος της ακαδημαϊκής διανόησης ως συλλογικού οργανικού διανοουμένου του Δεύτερου Reich με τη συνειδητή και υστερόβουλη εγκόλπωση των ιδεών του ρομαντισμού στο ιδεολογικό σύστημα του εθνικισμού, υπήρξαν τα αίτια που οδήγησαν στη συγκρότηση ενός διανοητικού συνεχούς, το οποίο τροφοδότησε στη συνέχεια το ιδεολογικό οπλοστάσιο του ναζιστικού ολοκληρωτισμού. Το διανοητικό αυτό συνεχές και όχι απ' εαυτής η ιδεολογικο-πολιτική στράτευση του ιστοριογραφικού λόγου αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, τον καθοριστικό παράγοντα, που προσδίδει στη γερμανική ιστορία και σκέψη το στοιχείο της δαιμονοποίησης, εγκλωβίζοντας παράλληλα το αναλυτικό και ερμηνευτικό εγχείρημα της ιστορίας των ιδεών στην ανελαστική λογική αναδρομικών σχημάτων. Τα αναδρομικά αυτά ερμηνευτικά σχήματα εστιάζονται στον εντοπισμό και τη φυλογενετική εξέλιξη των σπερματικών ιδεών, οι οποίες με την απόσπαση από το πλαίσιο αναφοράς τους, την ανασημασιοδότηση, την παρανόηση και τη ριζοσπαστικοποίησή τους λειτούργησαν ως πρώτη ύλη για τη συγκρότηση της ιδεολογίας του ναζιστικού ολοκληρωτισμού. Αυτός είναι ο λόγος που τα πάντα σχεδόν στη γερμανική ιστορία δίνουν την εντύπωση διαδοχικών αναβαθμών στην πορεία εξέλιξης του τραγικού μύθου της γερμανικής ιδιαιτερότητας (Sonderweg). Γι' αυτό, άλλωστε, συχνά οι μελετητές προσεγγίζουν τη σύγχρονη γερμανική ιστορία με όρους «ύβρεως», «νεμέσεως» και θεοδικίας (ενδεικτικά αναφέρω τους Lukacs, McGovern, Vermeil, Klemperer, Berlin, Thomas Mann, Karl Jaspers, Jurgen Habermas)¹.

1. Βλ. ενδεικτικά: Georg Lukacs, *Von Nietzsche bis Hitler, oder Der Irrationalismus in der deutschen Politik*, περίληψή του ως *Die Zerstörung der Vernunft*, Fischer, Frankfurt a M. 1966 (α' έκδ.: Βερολίνο 1955). William Montgomery McGovern, *From Luther to Hitler. The History of Fascist-Nazi Political Philosophy*, Harrap, Λονδίνο 1946. Edmond Vermeil, *L'Allemagne. Essai d'explication*, Gallimard, Παρίσι 1940. O Clemens von Klemperer στο βιβλίο του *Germany's New Conservatism. Its History and Dilemma in the Twentieth Century*, Princeton/New Jersey, Princeton University Press 1968 (β' έκδ.), σ. 34-36 και 226 έχοντας ως αφετηρία τις απόψεις που διατύπωσε ο Karl Mannheim, επισημαίνει ότι ο γερμανικός συντηρητισμός του 19ου αιώνα αποτέλεσε την πιο ακραία και ορθόδοξη μορφή συντηρητικής ιδεολογίας, η οποία με τη σύζευξή της με τον εθνικισμό και τον κρατισμό, κυρίως όμως με τη μεταγενέστερη ριζοσπαστικοποίησή της και την αποβολή των ηθικών και θρησκευτικών προσανατολισμών της (αρχικά λόγω της καταλυτικής δυναμικής της σκέψης του Nietzsche) μεταβλήθηκε κατά βάση σε οπλοστάσιο, από το οποίο παρέλαβε τα θεμελιώδη ιδεολογήματά της η ιδεολογία του ναζιστικού ολοκληρωτισμού, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις απλά συμπορεύτηκε μαζί της. O Isaiah Berlin στο «European Unity and its Vicissitudes», σε: Isaiah Berlin, *The Crooked Timber of Humanity*.

Το ιστορικό πλαίσιο

Τα γεγονότα και οι οικονομικές και ιδεολογικο-πολιτικές παράμετροι που διαμορφώνουν το ιστορικό πλαίσιο της περιόδου, η οποία ορίζεται με σημείο αφετηρίας το 1806 και σημείο κατάληξης τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, είναι τα ακόλουθα: α) Η ναπολεόντεια κατάκτηση των γερμανικών κρατών μετά τη μάχη της Ιένας τον Οκτώβριο του 1806. β) Οι αποτυχημένες αστικές επαναστάσεις του 1848 (Εθνοσυνέλευση της Φραγκφούρτης) και του 1849 (Βάδη, Παλατινάτο), οι οποίες κατέληξαν τον Απρίλιο του 1849 στην προσφορά του στέμματος του γερμανού αυτοκράτορα στον Φρειδερίκο-Γουλιέλμο τον IV, αποδεικνύοντας την εγγενή εξάρτηση του γερμανικού φιλελευθερισμού από το ιδεώδες της πολιτικής ενοποίησης και την αξία της κρατικής ισχύος. γ) Ο πολιτικός κατακερματισμός της Γερμανίας (Kleinstaaterei) (σε 300 περίπου κρατίδια στην αρχή του 19ου αιώνα και σε 38 μετά τη συγκρότηση της πρώτης γερμανικής συνομοσπονδίας που καθοδηγήθηκε από τον Metternich). δ) Η τελωνειακή ένωση του 1834 (Zollverein), την οποία εισηγήθηκε ο Friedrich List και η οποία πραγματοποιήθηκε με πρωτοβουλία της Πρωσίας και λειτούργησε ως πρόκριμα για τη μελλοντική κρατική ενοποίηση. ε) Η καθυστερημένη κρατική ενοποίηση της Γερμανίας και η συγκρότηση του Δεύτερου Reich, η οποίαπραγματώθηκε τελικά με τον πρωσο-δανικό πόλεμο του 1864 (διεκδίκηση Schleswig-Holstein), τον πρωσο-αυστριακό πόλεμο του 1866, τον ιταλο-αυστριακό πόλεμο του 1866, που κατέλυσε την παλαιά γερμανική συνομοσπονδία με συνέπεια την ενσωμάτωση των εδαφών της Σαξωνίας και της Έσσης-Darmstadt στην Πρωσία, και, τέλος, τον πόλεμο της Πρωσίας εναντίον της Γαλλίας στα 1870-1871. στ) Η ίδρυση του Πανεπιστημίου του Βερολίνου στα 1810 με σκοπό τη δημιουργία κρατικής ελίτ, ανώτερης κρατικής γραφειοκρατίας και διανόησης στρατευμένης στην εθνικιστική ιδεολογία. Το γεγονός αυτό συνοδεύτηκε από τη μεταρρύθμιση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, η οποία είχε ως επίκεντρο τη δημιουργία του Gymnasium, τύπου

Chapters in the History of Ideas, edited by Henry Hardy, Fontana Press 1990, και ιδιαίτερα στις σ. 187, 189-190, 192, 194, 196-197, 198, 202 συνδέει άμεσα το ναζιστικό ολοκληρωτισμό με τη διαδικασία ριζοσπαστικής ερμηνείας των ιδεών του γερμανικού ρομαντισμού. Ο Thomas Mann, *Deutschland und die Deutsche* (1945), Europäische Verlagstalt, 1991, συγκροτεί ένα καθολικό ερμηνευτικό σχήμα της γερμανικής ιστορίας που συνοψίζεται στη διαπλοκή ερασιμακών/ανθρωπιστικών/κοσμοπολιτικών στοιχείων (Καλό) και λουθηρανικών/ρομαντικών/εθνικών και καίσαρικών στοιχείων (Κακό). Karl Jaspers, *Freiheit und Wiedervereinigung*, στο *Hoffnung und Sorge: Schriften zur deutschen Politik, 1945-1965*, Μόναχο 1965. Τέλος, στην περίπτωση του Jurgen Habermas, η εμμονή στο στοιχείο του «συνταγματικού πατριωτισμού» υπό την έννοια του ειδοποιού γνώρισματος της συλλογικής ταυτότητας της Ομοσπονδιακής Γερμανίας, υποκρύπτει, όπως πιστεύω, μια δαιμονοποιημένη ερμηνεία της γερμανικής ιστορίας.

σχολείου εννιάχρονης φοίτησης και υψηλών, θα λέγαμε, προδιαγραφών, που είχε ως γνωστόκο προσανατολισμό τη διδασκαλία των κλασσικών γλωσσών (αρχαία ελληνικά και λατινικά), τη μετάδοση των ανθρωπιστικών αξιών και τη διαμόρφωση εθνικού φρονήματος. Ωστόσο, το δευτεροβάθμιο αυτό σχολείο, ενώ από τη μια πλευρά εγχάρασσε με αποτελεσματικότητα στους μαθητές τα παιδευτικά ιδεώδη που εκφράζονταν με την έννοια Bildung, από την άλλη πλευρά τους απέκλειε από τον πραγματικό κόσμο και τους έφραζε το οπτικό πεδίο προς τις αλματώδεις εξελίξεις των θετικών επιστημών. ζ) Η κατάργηση της δουλοπαροικίας και η απονομή στοιχειωδών πολιτικών και αστικών δικαιωμάτων στους αγρότες στα 1807, στο πλαίσιο του ευρέος μεταρρυθμιστικού προγράμματος, που εφαρμόστηκε μετά την ήττα της Ιένας, με σκοπό την ανασυγκρότηση του κράτους και την επίτευξη της εθνικής ενοποίησης. η) Η απονομή πολιτικών δικαιωμάτων στους Εβραίους στα 1812. θ) Η συγκρότηση πατριωτικού, λαϊκού και αξιόμαχου στρατού, γεγονός που οφείλεται στη θέσπιση της υποχρεωτικής στράτευσης στα 1814 και στη συστηματική οργανωτική προσπάθεια των Scharnhorst, Gneisenau, Boyen, Grolmann και Clausewitz. ι) Το μεγάλο ειδικό βάρος της προσωπικότητας του καγκελάρου Otto von Schonhausen-Bismarck (1815-1898). Μπορούμε να πούμε ότι ο Bismarck έδωσε λαϊκό έρεισμα στις αξίες του πρωσσικού μιλιταρισμού, συγχρόνως όμως κορύφωσε και ριζοσπαστικοποίησε την παράδοση του πολιτικού αυταρχισμού, με την επιτυχή έκβαση της εθνικο-συντηρητικής και ταυτόχρονα εκσυγχρονιστικής επανάστασης που επιχείρησε εκ των άνω. ια) Η καθυστερημένη, αλλά ραγδαία στο διάστημα της Αυτοκρατορίας (Kaiserreich) και του Δεύτερου Reich (από το 1871 έως το 1918) εκβιομηχάνιση, που φέρει έκτυπη τη σφραγίδα του παρεμβατικού κράτους και οδήγησε στη δεκαετία του 1890 τη Γερμανία στη θέση της πρώτης βιομηχανικής δύναμης στον κόσμο. Ωστόσο, η ραγδαία εκβιομηχάνιση δεν προσέλαβε τη μορφή πλήρους κυριαρχίας των καπιταλιστικών σχέσεων, αλλά συναρθρώθηκε με τις προκαπιταλιστικές σχέσεις, που διακρινόνταν εξαιτίας των προνομίων των ευγενών. ιβ) Η αντινομική συνύπαρξη αντιπροσωπευτικών θεσμών (με θεσμοθετημένο μάλιστα ήδη από το 1867 το καθολικό δικαίωμα ψήφου για τους άνδρες) και αυταρχικού, κορπορατιστικού πολιτικού συστήματος από την άλλη. Το γερμανικό πολιτικό σύστημα της εποχής της Αυτοκρατορίας διαμορφώθηκε με τη θέσπιση του συντάγματος του 1871, το οποίο διασφάλιζε στον αυτοκράτορα το δικαίωμα να ασκεί προσωποπαγή εξουσία μέσω του πολιτικού ρόλου του δοτού καγκελάρου, δεν κύρωνε την ευθύνη της κυβέρνησης έναντι του Ομοσπονδιακού Κοινοβουλίου (Reichstag) και δεν αμφισβητούσε διόλου τα παραδοσιακά προνόμια των Πρώσων ευγενών. ιγ) Η πρώτη και υπό την αιγίδα του κράτους συγκρότηση μηχανισμών κοινωνικής πρόνοιας (συντάξεις, ασφάλιση), γεγονός που αποδεικνύει αφενός την κυρίαρχη θέση του κράτους έναντι της κοινωνίας των

πολιτών και αφετέρου την προληπτική λειτουργία της κοινωνικής νομοθεσίας για τον κατευνασμό ή την άμβλυνση των τάξικών αντιθέσεων, αλλά συγχρόνως και για την αφάιμαξη του σοσιαλδημοκρατικού κόμματος. ιδ) Η συμφιλίωση της ρομαντικής κοσμοθεώρησης με τη χρησιμοθηρική επιστήμη και την τεχνολογία της καπιταλιστικής Δύσης. Η παράδοξη, αλλά ταυτόχρονα και ιστορικά λειτουργική αυτή σύνθεση μετασχηματίστηκε μάλιστα αφενός σε ειδοποιό γνώρισμα της γερμανικής πολιτισμικής ταυτότητας και αφετέρου σε *sui generis* τρόπο πρόσληψης και ένταξης στη νεωτερικότητα. Πρόκειται γι' αυτό που ο Thomas Mann επιχείρησε να προσδιορίσει με τον όρο «τεχνολογικός ρομαντισμός» (technological romanticism) και ο Jeffrey Herf ονόμασε «αντιδραστικό μοντερνισμό» (reactionary modernism)², εννοώντας την εργαλειοποίηση πτυχών της νεωτερικότητας με σκοπό την υπέρβασή της. Ή αλλιώς την εγγενώς διχοτομική ιδεολογία, που στο όνομα της αέναης ζωής, της ισχύος και της υπεροχής του περιούσιου έθνους συγκερνά τον επιστημονικό ορθολογισμό με τον πολιτικό ανορθολογισμό, την παράδοση με τον άκρατο εκσυγχρονισμό, την επιστροφή στον εξιδανικευμένο κόσμο της οργανικής κοινότητας (Gemeinschaft) με την τεχνολογική και οικονομική πρόοδο. ιε) Η στιβαρή και μαζική συνδικαλιστική οργάνωση της γερμανικής εργατικής τάξης, η οποία διαμορφώθηκε από την ιδεολογία, το πρόγραμμα και τις πολιτικές και πολιτιστικές πρακτικές του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος. Το Γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα (SPD) ιδρύεται στα 1875, αποκτά γρήγορα μαζικό χαρακτήρα, αφού στις εκλογές του 1892 κερδίζει 1.400.000 ψήφους, αλλά χαρακτηρίζεται και αυτό από εγγενή αντιφατικότητα, καθώς αποπειράται τον συγκερασμό μεταρρυθμιστικής πολιτικής πρακτικής και επαναστατικών-μαρξιστικών ιδεολογικών αξιώσεων.

Ο γερμανικός φιλελευθερισμός

Η ναπολεόντεια κατάκτηση των γερμανικών κρατών απάμβλυνε ή κατασίγησε τον ιδεολογικό απόηχο της Γαλλικής Επανάστασης και διέψευσε τις κοσμοπολιτικές προσδοκίες της γερμανικής διανόησης, η οποία την εποχή αυτή συντασσόταν με το πνευματικό κίνημα του νεο-ανθρωπισμού και αποτελούσε βέβαια —από κοινού με την ευεπίφορη πεπαιδευμένη αστική τάξη (Bildungsbürgertum) των εκβιομηχανιζόμενων δυτικών περιοχών της Ρηνανίας-Βεστφαλίας— τον βασικό φορέα του πολιτικού φιλελευθερισμού στα γερμανικά κράτη³.

2. Jeffrey Herf, *Reactionary Modernism. Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich*, Cambridge University Press 1984, σ. 233.

3. Sylvie Guillaume, «Le libéralisme allemand», Pierre Guillaume (directeur de la publication), *Diversité du libéralisme politique en Europe au XIXème siècle*, Travaux

Την απέκοψε από την πνευματική παράδοση του Διαφωτισμού και την προσανατόλισε στην επιλεκτική και εργαλειακή αντιμετώπιση της νεωτερικότητας⁴. Μάλιστα η διάψευση αυτή δια του μηχανισμού της ψυχολογικής αντιστάθμισης, ο οποίος λειτούργησε ως πεδίο ανάδυσης του γερμανικού εθνικισμού, την ώθησε να αναδιπλωθεί στη ρομαντική λατρεία της εξιδανικευμένης, αιώνιας και αέναα αναγεννώμενης πατρίδας. Άλλωστε, ακριβώς στο πλαίσιο του ρομαντισμού, αναδόθηκε το αντιθετικό δίπολο Γερμανία versus Δύση, το οποίο αποτέλεσε την αξιωματική αρχή του γερμανικού εθνικισμού, για τον οποίο το έθνος δεν εκλαμβάνεται ως ηθικο-πολιτική οντότητα, αλλά ως αυτοτελής και οργανική πολιτισμική και φυλετική κοινότητα. Η ιδεολογική ηγεμονία του εθνικισμού λειτούργησε ανασχετικά ως προς τη δυνατότητα αυτοδύναμης και οργανικής ανάδυσης της φιλελεύθερης ιδεολογίας και εγκλώβισε ακόμη και τη φιλελεύθερη διανόηση της εποχής στην αλυτρωτική πολιτική της Πρωσίας, δηλαδή στη «δια του πυρός και του σιδήρου» αναζήτηση της απόλυτης σύμπτωσης των ορίων κράτους και έθνους (αλυτρωτισμός), με συνέπεια ο φιλελεύθερος πολιτικός λόγος να απολέσει τον εγγενή του χαρακτήρα και την επαναστατική του δυναμική⁵. Βεβαίως, η επαναστατική δυναμική του γερμανικού φιλελεύθερου πολιτικού λόγου υπονομευόταν ενδογενώς από τον συντηρητισμό και τη μετριοπάθειά του, καθώς αυτός βασιζόταν στην καντιανή διδασκαλία περί κράτους δικαίου (Rechtsstaat), περί απαξίωσης των μαζών και περί ηθικής διάστασης των πολιτικών ελευθεριών. Υπονομευόταν επίσης από το γεγονός ότι

de la Maison des Sciences de l'homme d'Aquitaine, n. 2, Παρίσι 1984, σ. 87. Βεβαίως, πρέπει να σημειωθεί ότι ήδη από το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα η προσερχόμενη από τα μεσαία αστικά στρώματα διανόηση, θέλοντας να υπονομεύσει την κυριαρχία των ηγεμόνων των γερμανικών κρατιδίων και της αριστοκρατίας, που είχαν εγκολπωθεί μιμητικά τη γαλλική παιδεία, άσκησε πολεμική εναντίον των ιδεών του Διαφωτισμού. Στην πολεμική αυτή εντοπίζεται η πρώτη απόπειρα αυτόνόμεσης του γερμανικού πνεύματος από τη γαλλική σκέψη και τον «εργαλειακό ορθολογισμό» του Διαφωτισμού. Βλ. σχετικά: Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation. Sociogenetische und psychogenetische Untersuchungen*, Βερολίνο 1969 (β' έκδ.), πρώτο κεφάλαιο.

4. Hans Kohn, *The Mind of Germany. The Education of a Nation*, Harper & Row Publishers, Νέα Υόρκη 1965 (β' έκδ.), σ. 75. David B. King, «Culture and Society in Modern Germany: A Summary View», στο Gary D. Stark, Bede Karl Lackner (εκδ.), *Essays on Culture and Society in Modern Germany*, University of Texas at Erlington 1982, σ. 33, 43-44. Βέβαια πρέπει να επισημάνουμε ότι η απόπειρα πολιτισμικής αποξένωσης της Γερμανίας από τη λατινική κουλτούρα είχε ξεκινήσει από την εποχή της Μεταρρύθμισης. Στη συνέχεια και στις πρώτες φάσεις της συγκρότησης της γερμανικής λογοτεχνίας (τέλη 18ου - αρχές 19ου αιώνα) θα αμφισβητηθεί η ρωμαϊκή κληρονομιά σε συνάρτηση με τη γαλλική γλώσσα και το πνευματικό κίνημα του Διαφωτισμού. Βλ. σχετικά Norman Hampson, *Ο Διαφωτισμός. Μια αποτίμηση για τις παραδοχές, τις θέσεις και τις αξίες του*, μετ. Δήμητρα Γ. Μπεχλιούδη, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1995, σ. 285.

5. Hans Kohn, *ό.π.*, σ. 133, 137, 269-270. Sylvie Guillaume, *ό.π.*, σ. 86.

δεν συγκροτήθηκε ποτέ στη Γερμανία δημόσια σφαίρα υπό την έννοια του πεδίου για τη δημόσια αντιπαράθεση των ιδεών, ούτε όμως και αρθρώθηκε η έννοια του πολίτη ως ύπατης πηγής της κρατικής εξουσίας και ως κλασματικής μορφής της συλλογικής βούλησης⁶. Θα λέγαμε μάλιστα ότι τόσο ο χαρακτήρας όσο και η επαναστατική δυναμική του γερμανικού φιλελεύθερου λόγου αναιρέθηκαν ολωσδιόλου, όταν μετά την αποτυχημένη επανάσταση του 1848 ο αναμενόμενος ταξικός φορέας του πολιτικού φιλελευθερισμού, η επιχειρηματική αστική τάξη, η οποία —ας σημειωθεί— δεν κατάφερε να αποκτήσει στη διάρκεια του 19ου αιώνα ταξική συνείδηση, συγχωνεύτηκε πλήρως με την πρωσική αριστοκρατία των Junkers και ενσωματώθηκε οργανικά στο κυρίαρχο πολιτικο-κοινωνικό σύστημα⁷. Υπάρχουν, ωστόσο, ιστορικοί, όπως ο Jurgen Kocka, ο H. Best και ο H. Kaelble, οι οποίοι αμφισβητούν την εγκυρότητα του ερμηνευτικού σχήματος του πολιτικού συμβιβασμού, της ταξικής συγχώνευσης ή στην ακραία του μορφή της «φεουδαλοποίησης» της γερμανικής μεγαλο-αστικής τάξης, με την αιτιολογία ότι στη γερμανική περίπτωση, σε αντίθεση με την Αγγλία ή τη Γαλλία, τα ταξικά στεγανά μεταξύ της αριστοκρατίας και της μεγαλο-αστικής τάξης δεν ήρθαν, αλλά παρέμειναν ενεργά, διότι δεν αναδύθηκε καμία μεταβατική κοινωνική ομάδα, όπως π.χ. η gentry στην Αγγλία ή οι notables στη Γαλλία, ώστε να επιχειρηθεί η ζεύξη μεταξύ των δύο κοινωνικών τάξεων. Οι ίδιοι, αντίθετα, επιμένουν ότι η γερμανική ιδιαιτερότητα (Sonderweg) εξηγείται από την αδυναμία της αστικής τάξης να διαδραματίσει ηγετικό ρόλο και να αναλάβει την πολιτική αντιπροσώπευση του λαού, λόγω της οργανικής της σχέσης με τους κρατικούς μηχανισμούς και της εμμονής στις παραδοσιακές και ταξικά διαφοροποιητικές αξίες της γερμανικής ανθρωπιστικής παιδείας (Bildung), το κλασικιστικό ιδεώδες, την αυτοαναφορικότητα της μόρφωσης, τον πατριωτισμό και τον σεβασμό της καθεστηκυίας αρχής⁸. Υπάρχουν επίσης μελετητές του κράτους και του επαναστατικού φαινο-

6. Sylvie Guillaume, *ό.π.*, σ. 104, αλλά και Vassilis Lambropoulos, *The Rise of Eurocentrism. Anatomy of Interpretation*, Princeton University Press, Princeton/New Jersey 1993, σ. 120.

7. Sylvie Guillaume, *ό.π.*, σ. 104-105. Βλ. επίσης Charles E. McLelland, «The Wise Man's Burden: The Role of Academicians in Imperial German Culture», Gary D. Stark, Bede Karl Lackner (εκδ.), *ό.π.*, σ. 46. Ο συντηρητισμός των γερμανών φιλελευθέρων οφείλεται και στον φόβο που τους ενέπνευσε η κινητοποίηση των μαζών στη διάρκεια της επανάστασης του 1848. Βλ. σχετικά Jacques Droz, *Histoire de l'Allemagne*, P.U.F., Παρίσι 1980 (η' έκδ.), σ. 35. Η «φεουδαλοποίηση» της γερμανικής αστικής τάξης αφορούσε και στην εμπέδωση και αναπαραγωγή αξιών, ηθών, ηθικών κωδίκων και τρόπων ζωής της γερμανικής αριστοκρατίας από τη γερμανική αστική τάξη. Βλ. σχετικά: Peter Gay, *The Bourgeois Experience: Victoria to Freud*, τόμ. Γ': *The Cultivation of Hatred*, Harper Collins Publishers 1994, σ. 15.

8. Jurgen Kocka (επιμ.), *Bürgertum in 19. Jahrhundert. Deutschland im Euro-*

μένου, όπως η Theda Skocpol, που ερμηνεύουν τη γερμανική ιδιαιτερότητα και την ενεργοποίηση της αντεπαναστατικής δυναμικής αρχικά στα γερμανικά κράτη και στη συνέχεια στο ενιαίο γερμανικό κράτος σε συνάρτηση με την αποτυχία της αστικής επανάστασης του 1848, την απουσία συγκροτημένων και συντονισμένων κινημάτων χειραφέτησης των αγροτών, την ταξική κυριαρχία των Junkers κυρίως στις περιοχές ανατολικά του Έλβα, την ταύτιση του στρατιωτικού μηχανισμού με τα συμφέροντα της πρωσικής μοναρχίας και, τέλος, κατά κύριο λόγο, σε συνάρτηση με το δεσπόζοντα ρόλο του πρώσου αυτοκράτορα⁹.

Περιοδολόγηση της γερμανικής εθνικιστικής ιδεολογίας

Εάν θεωρήσουμε ως σημεία τομής πρώτον τη διάψευση των ιδεωδών της Γαλλικής Επανάστασης, που διαπιστώνουμε στο τέλος της δεκαετίας του 1800 και η οποία κλιμακώνεται έως την αποτυχημένη φιλελεύθερη επανάσταση του 1848, και δεύτερον την πραγμάτωση της κρατικής ενοποίησης στα 1871, τότε είναι θεμιτή η περιοδολόγηση της ιστορίας της γερμανικής εθνικιστικής ιδεολογίας του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα σε δύο αλληλοδιαδόχες φάσεις: Η πρώτη αρχίζει στα 1807 και περατώνεται στα 1871. Χαρακτηρίζεται από τη φανταστική υπερανάπληρωση της τραυματικής βίωσης του πολιτικού κατακερματισμού και της αδυναμίας πολιτικού εκσυγχρονισμού. Η γερμανική κουλτούρα αναγορεύεται σε εθνικό πολιτισμικό κεφάλαιο, σε θεματοφύλακα της εθνικής ταυτότητας και παράλληλα τόσο σε μηχανισμό συγκρότησης της συλλογικής αυτοεπιβεβαιωτικής εικόνας όσο και σε συμβολικό ισοδύναμο της ιδιαιτερότητας και της υπεροχής του γερμανικού έθνους. Το γερμανικό έθνος αποκόπτει τον ομφάλιο λώρο που το συνδέει με τη δυτική παράδοση του εμπειρισμού, του ορθολογισμού, του Διαφωτισμού, του κοινωνικού συμβολαίου, της αντιπροσωπευτικής διακυβέρνησης, της καπιταλιστικής οικονομίας και του ωφελιμισμού και αναλαμβάνει τη σωτηριολογικού χαρακτήρα διττή ιστορική αποστολή, αφενός να καταδείξει την «αρχετυπικότητα» του πολιτισμού του και

paissen Vergleich, 3 τόμοι, Μόναχο 1988 (ο τέταρτος τόμος τιτλοφορείται *Politischer Einfluss und Gesellschaftliche Formation*, Klett-Gotta, Stuttgart 1989). Βλ. επίσης Jürgen Kocka, «The Middle Classes in Europe», *The Journal of Modern History*, τόμ. 67, αρ. 4 (Δεκέμβριος 1995), σ. 783-806, όπου αναφέρονται και αρκετά στοιχεία για τη γερμανική αστική τάξη, και τη βιβλιοκρισία του Christophe Charles, «Αναζητώντας τη γερμανική αστική τάξη», μετάφραση Βαγγέλης Μπιτσώρης, *Σύγχρονα Θέματα*, 56 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1995), σ. 119-122, η οποία αναφέρεται στα παραπάνω βιβλία, καθώς επίσης και στο βιβλίο του Lothar Gall, *Bürgertum in Deutschland*, Siedler Verlag, Βερολίνο 1989.

9. Theda Skocpol, *States and Social Revolutions. A Comparative Analysis of France, Russia and China*, Cambridge University Press 1991, σ. 144-147.

αφετέρου να καταστήσει παγκοσμίως κυρίαρχο το γερμανικό πνεύμα. Σε αντίθεση με το δυτικό εξορθολογισμένο πνεύμα που εκφράζει τον κόσμο της ύλης, της αναγκαιότητας και της εργασίας και φέρεται ότι έχει ατομικιστικό, επιφανειακό, τεχνητό, εργαλειακό, χρησιμολογικό και αλλοτριωτικό χαρακτήρα, επιχειρείται η οντολογική διαφοροποίηση και εξιδανίκευση του γερμανικού πνεύματος με τέτοιο τρόπο ώστε να προσδιορίζεται ως εστιακό του σημείου η οργανική εθνική κοινότητα (Volk/Gemeinschaft), δηλαδή η αδιάσπαστη διαχρονική αλυσίδα, που συνδέει άρρηκτα προγόνους, ζωντανούς και επιγενομένους, σε συνάρτηση, ωστόσο, με το ιδεώδες της πραγμάτωσης της εσωτερικής ελευθερίας του ατόμου. Έτσι, σύμφωνα με την κυρίαρχη γερμανική ιδεολογία της εποχής, το γερμανικό πνεύμα διέπεται από βαθύτητα, αυθεντικότητα και υπερβατικότητα. Η δεύτερη φάση αρχίζει στα 1871, κλιμακώνεται έως την ήττα της Γερμανίας στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και καταλήγει στην κατάληψη της εξουσίας από το ναζιστικό κόμμα και τη δρομολόγηση του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Θεμελιώδη της γνωρίσματα αποτελούν: α) η οργανική μετεξέλιξη και η ομοιογενοποίηση των προγενέστερων ιδεολογημάτων υπό τα αλληλοδιαπλεκόμενα ιδεολογικά σχήματα του πολιτισμικού πεσσιμισμού, του κοινωνικού δαρβινισμού, του ρομαντικού αντικαπιταλισμού, του πολιτικού ανορθολογισμού (= μυθική σύλληψη της πραγματικότητας), του παγγερμανισμού, του βιολογίζοντος ρατσιστικού εθνικισμού, του αντισημιτισμού και του ναζιστικού ολοκληρωτισμού. Και β) η μεταλλαγή των ιδεολογικών αυτών σχημάτων σε επίσημη πολιτική πρακτική τόσο στο πεδίο της εσωτερικής πολιτικής όσο και στο πεδίο των διεθνών συγκρούσεων¹⁰.

Ο ρόλος της ακαδημαϊκής διανόησης

Παρά τη σπουδαιότητα που απέδωσαν ο Herder και αργότερα οι γερμανοί ρομαντικοί στο λαϊκό πολιτισμό (ας μη λησμονούμε ότι η επιστήμη της λαογραφίας είναι γερμανική επινόηση), ο πολιτικός κατακερματισμός της Γερμανίας δεν ευνοούσε τη δημιουργία ενιαίας εθνικής κουλτούρας. Άλλωστε, ίδιο αποτέλεσμα θα προέκυπτε εξαιτίας της ανολοκλήρωτης ανάδυσης της κοινωνίας των πολιτών. Για τους λόγους αυτούς, η καλλιέργεια της κουλτούρας και η προσπάθεια για την ενοποίησή της υπήρξε έως το 1871 πρωτοβουλία των ηγεμόνων των ανεξάρτητων κρατιδίων (Stände) και μόλις ύστερα από τη γερμανική ενοποίηση μέριμνα του ενιαίου γερμανικού κράτους. Ωστόσο, η εξάρτηση και η διαχείριση της κουλτούρας από τους εξουσιαστικούς μηχανισμούς του

10. Την περιοδολόγηση αυτή εισηγείται ο Karl Dietrich Bracher, *The German Dictatorship. The Origins, Structure, and Consequences of National Socialism*, μετάφραση Jean Steinberg, Penguin University Press 1980 (ανατύπωση), σ. 15-71.

εθνικού κράτους της προσέδωσε περίοπτο και επίσημο χαρακτήρα, ανέδειξε ως οργανωτικές της αρχές τον εθνοκεντρισμό, την παραδοσιακότητα και το κλασικό ιδεώδες, ταυτόχρονα όμως την εμπότισε και με έντονα στοιχεία αυταρχισμού και τη μετέτρεψε σε κλειστό σύστημα αδιάβροχο από τις νεωτερικές αξίες, σε μαυσωλείο της υψηλής τέχνης και της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας¹¹. Κατά συνέπεια, εύκολα γίνονται αντιληπτοί οι λόγοι για τους οποίους η κυρίαρχη γερμανική κουλτούρα αποκόπηκε από την εξελισσόμενη πραγματικότητα, εστιάστηκε σε αρχαϊκά και καταλοιπικά στοιχεία και δεν ανέπτυξε μηχανισμούς εκλεκτικής ενσωμάτωσης αναδυόμενων πολιτισμικών μορφωμάτων, τα οποία είτε απλώς θα σηματοδοτούσαν την είσοδό της σε μια νέα φάση εξέλιξης είτε θα λειτουργούσαν ως ριζική αμφισβήτηση ή εναλλακτική προοπτική¹². Το ανελαστικό αυτό πλαίσιο είναι επίσης το αίτιο που εξηγεί το φαινόμενο της περιθωριοποίησης των διανοητικών και καλλιτεχνικών πρωτοποριών της Γερμανίας στο τέλος του 19ου και στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.

Ο στενός σύνδεσμος που διαπιστώνεται στη Γερμανία ανάμεσα στην κυρίαρχη κουλτούρα και το κράτος αντιστοιχεί στην οργανική, θα λέγαμε, πρόσδεση της γερμανικής ακαδημαϊκής διανόησης στο άρμα του Reich. Η ακαδημαϊκή διανόηση, η κοινωνική κατηγορία των γερμανών μανδρινών, συγκροτούνταν κατά κανόνα από την ανώτερη και ανώτατη κρατική γραφειοκρατία, από το στρώμα των υψηλόβαθμων κρατικών λειτουργών, οι οποίοι όφειλαν την υπαλληλική τους καριέρα και το κοινωνικό τους κύρος στις εκλεπτυσμένες σπουδές και την πνευματική τους καλλιέργεια¹³. Ο ρόλος που ανατέθηκε στην ακαδημαϊκή διανόηση ήταν αυτός του εθνικού παιδαγωγού. Διανοσούμενοι όπως οι Friedrich Theodor Vischer (1807-1887), Theodor Lipps (1851-1914) και Eduard von Hartmann (1842-1906) υπήρξαν εν μέρει οι δημιουργοί, αλλά κατά βάση οι επίσημοι φορείς και οι θεματοφύλακες της γερμανικής κουλτούρας και για το λόγο αυτό έως τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα η θέση τους ήταν κομβική και αξιοζήλευτη στην αυστηρά ιεραρχημένη γερμανική κοινωνία. Εντούτοις, στη διάρκεια του τελευταίου τέταρτου του 19ου αιώνα και παρά το γεγονός ότι η ακαδημαϊκή διανόηση εξακολουθεί να διατηρεί τα ισχυρά παραδοσιακά της ερείσματα στον κρατικό μηχανισμό, η θέση της αρχίζει να κλονίζεται, ενώ η ίδια αρνείται να προσαρμοστεί στα νέα οικονομικο-κοινω-

11. Charles E. McClelland, *ό.π.*, σ. 47-48.

12. Εισηγητής της προβληματικής της πολιτισμικής θεωρίας (cultural theory), η οποία διερευνά τις συλλογικές διανοητικές κατασκευές, τα αξιολογικά και ιδεολογικά συστήματα με βάση τα εννοιολογικά εργαλεία «κυρίαρχη κουλτούρα», «επιλεκτική παράδοση», «αρχαϊκά», «καταλοιπικά» και «αναδυόμενα» πολιτισμικά στοιχεία είναι ο Raymond Williams, *Marxism and Literature*, Oxford University Press, Οξφόρδη/Νέα Υόρκη 1989, σ. 115-120, 121-127.

13. Charles E. McClelland, *ό.π.*, σ. 48 και 64.

νικά δεδομένα. Η θέση της κλονίζεται για δύο λόγους. Αφενός εξαιτίας της συγκρότησης και ανάδυσης της μαζικής κουλτούρας, αλλά και της μαζικής πρόσβασης των γόνων της αστικής και της μικροαστικής τάξης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, γεγονός που προσλαμβάνεται από την ακαδημαϊκή διανόηση με τους όρους του πολιτισμικού πεσσιμισμού ως απαρχή της διαδικασίας «αμερικανοποίησης» (americanization), μαζοποίησης, δηλαδή, και εκδημοκρατισμού της κουλτούρας. Αφετέρου εξαιτίας της καταλυτικής δυναμικής του οικονομικού εκσυγχρονισμού, της εισαγωγής των αντιπροσωπευτικών θεσμών και της μεταστροφής της πλειονότητας του γερμανικού φοιτητικού σώματος προς τη σπουδή των θετικών επιστημών (εγκατάλειψη της Bildung χάριν της Technik). Τα γεγονότα αυτά εισάγουν, θα λέγαμε, τη γερμανική κοινωνία στον κόσμο της νεωτερικότητας¹⁴. Η πνευματική καλλιέργεια δεν εκλαμβάνεται πλέον από τη γερμανική κοινωνία ως αυτοσκοπός, υπονομεύεται η κομβική αξία της εθνικής κουλτούρας και η πνευματική εμβρίθεια δεν προσπορίζει πια συμβολικό κύρος. Η ακαδημαϊκή διανόηση προσλαμβάνει την απονεύρωση της κοινωνικής της θέσης ως πολιτισμική έκπτωση του περιούσιου γερμανικού έθνους. Η υποβάθμισή της την οδηγεί στη ριζοσπαστικοποίηση του γερμανικού εθνικιστικού λόγου, στην κινδυνολογία, την εσχολογία και την υιοθέτηση του μύθου της συντονισμένης καπιταλιστικής, σοσιαλιστικής και εβραϊκής συνωμοσίας εναντίον του γερμανικού έθνους. Οι αντιλήψεις αυτές προδίδουν τον εγκλωβισμό της ακαδημαϊκής διανόησης στη μηχαναϊκή κοσμοθεώρηση της υπαρξιακής και όχι μόνο ιστορικής αντίθεσης φίλου και εχθρού. Επίκεντρο των ιδεολογημάτων της γίνονται εκ νέου δυαδικές αντιθέσεις, που εισήγαγαν η καντιανή φιλοσοφία με τη διάκριση εσωτερικού (Kultur) και εξωτερικού πολιτισμού (Zivilisation), ο γερμανικός ρομαντισμός και ο γερμανικός εθνικισμός (τις οποίες εκλέπτυνε βέβαια στη συνέχεια ο Nietzsche), όπως Γερμανία versus Δύση και Κουλτούρα (Kultur = σεβασμός της φύσης = γερμανικός πνευματικός πολιτισμός = συναισθηματικό, βουλητικό και ηρωικό στοιχείο) versus Πολιτισμός (Zivilisation = υποταγή της φύσης = αφηρημένος, εργαλειώδης, ορθολογικός λόγος του Διαφωτισμού), σε συνδυασμό με τη φυλετική ερμηνεία και την απαξίωση του εβραϊκού πνεύματος ως φορέα της νεωτερικότητας, του καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού, της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και του σοσιαλισμού¹⁵. Σε ευρύτερη, ωστόσο, κλίμακα πρέπει να

14. Στο ίδιο, σ. 51-52 και 53. Ειδικά για την αλλαγή επιστημονικού προσανατολισμού των γερμανών φοιτητών και ευρύτερα της γερμανικής διανόησης μέχρι την κατάληψη της εξουσίας από το ναζιστικό κόμμα βλ. Jeffrey Herf, *ό.π.*, σ. 109-129, 152-188.

15. Charles E. McClelland, *ό.π.*, σ. 52, 59-60, αλλά και Jeffrey Herf, *ό.π.*, σ. 130-151, 225 (όπου παρατίθεται το ερμηνευτικό σχήμα του Postone που θέλει τον γερμανικό αντισημιτισμό «είδος φετιχιστικού αντικαπιταλισμού») και 231. Για τη διάκριση των εννοιών Kultur και Zivilisation, για την ιδεολογική δυναμική της διάκρισης, αλλά και για

ερμηνεύσουμε τη γερμανική επιχειρηματολογία για τη ριζική πολιτισμική διαφοροποίηση του γερμανικού κόσμου από τον υπόλοιπο δυτικό: αφενός ως αμφισβήτηση γεωπολιτικά εδραιωμένων ιεραρχιών και αφετέρου ως φανταστική υπερανάπληρωση της αδυναμίας του γερμανικού έθνους να ενταχθεί οργανικά στον ευρωπαϊκό κανόνα. Ο όρος «ευρωπαϊκός κανόνας» σηματοδοτεί τη γραμμική μετάβαση από την Αναγέννηση και τη Μεταρρύθμιση στο Διαφωτισμό, το εθνικό κράτος, τον οικονομικό εκσυγχρονισμό και τον πολιτικό φιλελευθερισμό. Η ερμηνευτική αυτή προοπτική οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η διχοτομία κουλτούρα/πολιτισμός απέβη το κομβικό ιδεολόγημα του γερμανικού εθνικισμού, διότι από τη μια πλευρά συγκροτούσε την εναλλακτική γερμανική ανάγνωση της ιστορίας των Νεώτερων Χρόνων, ενώ από την άλλη απηχούσε τη βούληση μετατόπισης του κέντρου του παγκόσμιου συστήματος χάριν μιας νέας κεντροθέτησης με άξονα το γερμανικό χώρο.

Η έννοια της Bildung

Είναι γνωστό ότι τα μέλη της γερμανικής ακαδημαϊκής διανόησης με τον όρο «Geist» (Πνεύμα) δεν εννοούσαν τη διάνοια «ως μηχανισμό για την εμπειρική αποκάλυψη της αλήθειας», αλλά «το δοχείο της ψυχής που πρέπει να γεμίσει με τον πλούτο του παρελθόντος»¹⁶. Η υπερεκτίμηση του παρελθόντος ως αυτόνομου παιδευτικού αγαθού δεν εκτεινόταν βέβαια στο συνολικό άνυσμα της ανθρώπινης ιστορίας, αλλά αφορούσε ουσιαστικά στην επιλεκτική εξιδανίκευση και στην πολιτισμική παραδειγματοποίηση των οριακών περιόδων της αρχαίας ελληνικής, της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής ιστορίας, καθώς και της ιστορίας του μεσαιωνικού γερμανικού κράτους¹⁷. Το εξιδανικευμένο αυτό παρελθόν αποκτούσε λειτουργικότητα μέσω της γερμανικής εθνικιστικής ιδεολογίας, η οποία εξελάμβανε τη γερμανική σκέψη ως συνέχεια της αρχαίας ελληνικής

την ιστορία των χρήσεων της έννοιας Kultur στο γερμανόφωνο κόσμο βλ. Arnold Labrie, «Kultur and Zivilisation in Germany during the Nineteenth Century», στο: Joep Leerssen, Menno Spiering (εκδ.), *German Reflections*, 'Αμστερνταμ/Ατλάντα, GA 1994, σ. 95-120. Ο συγγραφέας του άρθρου θεωρεί την Kultur έννοια-κλειδί για τη συγκρότηση της γερμανικής εθνικιστικής ιδεολογίας και τη διαμόρφωση της γερμανικής εθνικής συνείδησης. Επίσης ο Labrie υποστηρίζει την άποψη ότι στο σύνολό της σχεδόν η γερμανική κουλτούρα από τον 18ο έως τον 20ό αιώνα (αν εξαιρέσουμε τους Goethe, Heine, Nietzsche (εν μέρει), Fontane και Heinrich Mann) χαρακτηρίζεται από τη δυναμική της «αρνητικής ολοκλήρωσης/ενσωμάτωσης» (negative integration), δηλαδή από τον αποκλεισμό και τον στιγματισμό κάθε είδους ετερότητας (ό.π., σ. 116 και 118-120).

16. Charles E. McClelland, ό.π., σ. 56.

17. Georg G. Iggers, *The German Conception of History. The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*, Wesleyan University Press, Middletown/Connecticut 1983 (3' έκδ.).

και το αίτημα της ενοποίησης και ισχύος του γερμανικού έθνους ως μοχλό για την επαναφορά στη χαμένη αρμονία του αρχαιοελληνικού κόσμου. Με τον τρόπο αυτό, η γερμανική ιδεαλιστική φιλοσοφία αναγόταν σε προτύργιο του ανθρώπινου πνεύματος. Επρόκειτο για τη νοσταλγική αναζήτηση μιας ανεπίστρεπτα χαμένης αρμονίας, η οποία μεταμόρφωνε σε αισθητική αξία το διανοητικό και ηθικό στοιχείο της κουλτούρας και λειτουργούσε είτε ως εναλλακτική προοπτική είτε κυρίως ως εσωτερική αναδίπλωση, ως πραγμάτωση της εσωτερικής ελευθερίας και ως φυγή από τον αλλοτριωτικό κόσμο της προϊούσας εκβιομηχάνισης, της ραχδαίας πολιτικής κινητοποίησης των μαζών, του κρατικού κατακερματισμού και του πολιτικού αυταρχισμού¹⁸. Η διανοητική αυτή πρακτική, μέσω της πανεπιστημιακής της θεσμοποίησης και του ασκητικού βίου που συνεπαγόταν για την ακαδημαϊκή διανόηση, δημιουργούσε την αίσθηση μιας αξιοκρατικά δομημένης ελίτ σοφών (Kulturgemeinschaft), μιας εσωτερικά ιεραρχημένης επιστημονικής κοινότητας, στο πλαίσιο της οποίας όλοι συγκροτούνταν ως υποκείμενα διαμέσου της κουλτούρας, αλλά και όλοι κατακτούσαν τη θέση τους με αποκλειστικό κριτήριο τη διανοητική τους εμβέλεια και όχι την περιουσία, την καταγωγή ή την πολιτική δύναμη. Η ακαδημαϊκή ελευθερία υπεραναπληρούσε φαντασιακά την πραγματικότητα της πολιτικής καταπίεσης¹⁹.

Η διανοητική αυτή πρακτική προσδιορίστηκε στη γερμανική γλώσσα με τον όρο «Bildung». Η σκοπιμότητα που εξυπηρετούσε ήταν να λειτουργεί αφενός ως μηχανισμός ατομικής και κοινωνικής καταξίωσης και αφετέρου ως μηχανισμός επαγγελματικής κατάρτισης, ως απαραίτητο ατομικό πολιτιστικό κεφάλαιο για την κατάληψη ανώτερης ή ανώτατης θέσης στην αυστηρά ιεραρχημένη δομή της κρατικής γραφειοκρατίας. Ο όρος «Bildung» δεν ταυτίζεται με τους ελληνικούς όρους «παιδεία», «αγωγή», «μαθητεία», «μύηση», «εσωτερι-

18. George L. Mosse, *German Jews beyond Judaism*, Indiana University Press, Cincinnati 1985, σ. 6. Βλ. και τις σχετικές απόψεις της Susan L. Cocalis που παραθέτει ο Vassilis Lambropoulos, *ό.π.*, σ. 133.

19. Vassilis Lambropoulos, *ό.π.*, σ. 129 και 145. Ο Charles E. McClelland (*ό.π.*, σ. 64) αναφορικά με το ασκητικό ιδεώδες, αλλά και την πιστική καθημερινότητα της γερμανικής πανεπιστημιακής ζωής, παραπέμπει στον Theodor Mommsen, ο οποίος υποστηρίζει ότι τα διδακτικά, ερευνητικά και διοικητικά καθήκοντα του μέσου πανεπιστημιακού καθηγητή απαιτούσαν καθημερινή διανοητική εργασία 20 ωρών. Για το λόγο αυτό, άλλωστε, ο ιδρυτής του Πανεπιστημίου του Βερολίνου Wilhelm von Humboldt επέμενε ότι για να ανταποκριθεί στις ανάγκες της πανεπιστημιακής διδασκαλίας και του έθνους χρειαζόταν απαραίτητως μοναξιά (Einsamkeit) και ελευθερία (Freiheit). Για τη συσχέτιση ακαδημαϊκής ελευθερίας και πολιτικής καταπίεσης στη Γερμανία βλ. Charles E. McClelland, «Republics within the Empire: The Universities», στο: Jack R. Dukes, Joachim Remak (εκδ.), *Another Germany: A Reconsideration of the Imperial Era*, Boulder, Colo., 1988, σ. 169-180.

κή διαμόρφωση» και «διάπλαση χαρακτήρα». Δεν σημαίνει απλά την πνευματική καλλιέργεια, που οδηγεί, όπως στην Αγγλία, στη δημιουργία gentlemen, δηλαδή εκλεπτυσμένων και ηθικών χαρακτήρων, ή, όπως στις Ηνωμένες Πολιτείες, στην εμπέδωση ενός συνόλου ηθικών δεξιοτήτων και επαγγελματικών ικανοτήτων. Απεναντίας, η Bildung εστιάζεται στην κατάκτηση της Wissenschaft, δηλαδή στη γνώση καθ' εαυτή, στην αυτοαναφορική και μη εργαλειώδη γνώση, ταυτόχρονα όμως και στην κατανόηση και εφαρμογή των μεθοδολογικών τεχνικών για την αποκάλυψη και την προσπέλασή της. Ορίζει την ατομική πνευματική περιπέτεια που απελευθερώνει φαντασιακά το εγώ από τις εξωτερικές αναγκαιότητες, τους ταξικούς φραγμούς, τις κοινωνικές συμβάσεις και τα ατομικά δεσμά, μέσω της γνώσης του αληθινού, της πραγμάτωσης του καλού και της απόλαυσης του ωραίου. Ορίζει επίσης τη διαδικασία κατασκευής ταυτότητας ατομικού υποκειμένου, την ισόρροπη ανάπτυξη της προσωπικότητας, το συνειδητό αυτο-έλεγχο και την εφ' όρου ζωής συστηματική προσπάθεια για τη διάπλαση ιδεώδους χαρακτήρα. Με άλλα λόγια, η Bildung μετατρέπει την παιδευτική διαδικασία σε δυναμική και διαρκή ατομική διεργασία, η σε ενεργή και αυτοπροσδιοριζόμενη αισθητική εμπειρία, υπό την έννοια ότι το άτομο προσεγγίζει τον εαυτό του ως καλλιτεχνικό δημιούργημα εν προόδω²⁰.

Εισηγητές της «Bildung» στη γερμανική διανοητική ζωή θεωρούνται οι Johann-Joachim Winckelmann (1717-1768) και Christopher-Martin Wieland (1733-1813) [έργα του δεύτερου, που θεωρείται ο Βολταίρος της Γερμανίας, μετέφρασε ο Κωνσταντίνος Κούμας], οι οποίοι αφενός μεταμόρφωσαν την παιδευτική δεξιότητα της αναγνώρισης και της απόλαυσης του ωραίου σε βασική παράμετρο της αυτο-καλλιέργειας του ατόμου και αφετέρου ανήγαγαν σε —ατομικό ο πρώτος και σε συλλογικό ο δεύτερος— παιδευτικό ιδεώδες την πραγμάτωση της αρχαιοελληνικής «καλοκαγαθίας»²¹.

Στη συνέχεια ο Wilhelm von Humboldt (1767-1835) μίλησε για τον αυτοαναφορικό και μη εργαλειώδη χαρακτήρα της Bildung, της έδωσε θεσμική διάσταση, αφού αυτός υπήρξε ο ιδρυτής και ο οργανωτής του Πανεπιστημίου του Βερολίνου, την ενσωμάτωσε στην ιδεολογία του Volk και επέμεινε στον αξιοκρατικό και φιλελεύθερο χαρακτήρα της, πιστεύοντας ότι η Bildung καταργεί τους ταξικούς φραγμούς, που χωρίζουν την γερμανική αριστοκρατία από την αστική τάξη, και μέσω της ατομικής καλλιέργειας των πολιτών οδηγεί στην ευημερία του κράτους και στον εκδημοκρατισμό της κουλτούρας²². Σε

20. Vassilis Lambropoulos, *ό.π.*, σ. 125-126 και 133, αλλά και Charles E. McClelland, *ό.π.*, σ. 48-49, καθώς και W. H. Bruford, *The German Tradition of Self-Cultivation: "Bildung" from Humboldt to Thomas Mann*, Cambridge 1975.

21. Πρόκειται επίσης για πορίσματα της έρευνας της Susan L. Cocalis, που παραθέτει ο Vassilis Lambropoulos, *ό.π.*, σ. 129.

22. Στο ίδιο, σ. 134-136 και Charles E. McClelland, *ό.π.*, σ. 53.

αντίθεση, ωστόσο, με τον W. Humboldt, ο εκ των εισηγητών του γερμανικού νεο-ανθρωπισμού Friedrich Schiller (1759-1805) είχε ήδη φροντίσει να αντιδιαστείλει την Bildung τόσο από την εργαλειακή ορθολογικότητα, η οποία, κατά τη γνώμη του, καταλήγει στον κατακερματισμό των ανθρώπινων ικανοτήτων και στην αλλοτρίωση της προσωπικότητας, όσο και από τη «βαρβαρότητα του κράτους»²³. Ωστόσο, η έννοια της «βαρβαρότητας του κράτους» θα παραμείνει περιθωριακή και θα επισκιαστεί από την έννοια του «Kulturstaat», που εισήγαγε στη γερμανική σκέψη ο Johann Gottlieb Fichte (1762-1814), θέλοντας να προσδιορίσει την κουλτούρα ως ηθική επιταγή και καθήκον του κράτους²⁴.

Η έννοια της κουλτούρας

Η μελέτη των τρόπων με τους οποίους στοχάστηκε την κουλτούρα η γερμανική διάνοηση του 19ου και των αρχών τουλάχιστον του 20ού αιώνα δεν ενδιαφέρει μόνο την ιστορία των ιδεών. Αντίθετα, αποτελεί γνωστικό αντικείμενο κομβικής σημασίας για τη διερεύνηση των οργανικών διασυνδέσεων του ιστορικού πλαισίου (context) με το πεδίο της διανοητικής παραγωγής και των συλλογικών πρακτικών της γερμανικής κοινωνίας. Μάλιστα, η μελέτη αυτή αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, εξαιτίας της αδιαμεσολάβητης εμπλοκής του συνόλου σχεδόν της γερμανικής διάνοησης στα ζητήματα που έθετε η αλυτρωτική και στη συνέχεια η ιμπεριαλιστική πολιτική του γερμανικού κράτους, στοιχείο που συχνά κάνει τη γερμανική διάνοηση να μοιάζει με αντηχείο της ιδεολογίας του παγγερμανισμού. Η αδιαμεσολάβητη αυτή εμπλοκή είναι ο καθοριστικός παράγοντας που επέτρεψε τη συγκρότηση ιστορικών ερμηνειών που δαιμονοποιούν τη γερμανική ιστορία, εστιάζονται στην απόλυτη ιδιαιτερότητα του γερμανικού δρόμου προς τη νεωτερικότητα (Sonderweg) και υποτάσσουν το ιστοριογραφικό εγχείρημα στα προτάγματα της ηθικής δεοντολογίας, εγείροντας ζητήματα που αφορούν στην ευθύνη των διανοουμένων για τις συνέπειες που έχουν οι ιδεολογικο-πολιτικές τους στρατεύσεις. Όπως μάλιστα επισημαίνει ο Hans Kohn, ήδη από το 1886 «ο Λόρδος Acton (άγγλος πολιτικός και ιστορικός, φίλος και συνεργάτης του Gladstone) έκανε λόγο για τη φάλαγγα των διανοουμένων [...] οι οποίοι προετοίμασαν την πρωσσική κυριαρχία από κοινού με τη δική τους μετατρέποντας το Βερολίνο σε φρούριο»²⁵.

Πρώτη η γενιά των πρώιμων ρομαντικών και των νεο-ανθρωπιστών (δηλαδή τα γερμανικά πνευματικά κινήματα του Sturm und Drang και του Neo-

23. Vassilis Lambropoulos, *ό.π.*, σ. 131.

24. Charles E. McClelland, *ό.π.*, σ. 50.

25. Hans Kohn, *ό.π.*, σ. 148.

humanismus) του 1790, φοβούμενη τη δημιουργία μαζικής αγοράς ιδεών και την εμπορευματοποίηση και μαζοποίηση της κουλτούρας (Bildungsbarbarei), αφού άσκησε κριτική στις αξιωματικές αρχές του οικονομικού και του πολιτικού φιλελευθερισμού, αλλά και στις συνέπειες της Βιομηχανικής και της Γαλλικής Επανάστασης, που αλλοτρίωσαν την ανθρώπινη εμπειρία και συνείδηση, αναδιπλώθηκε στο εσωτερικό πεδίο της καθαρής αισθητικής δημιουργίας και έθεσε τα θεμέλια για τη συγκρότηση του ρεύματος του πολιτισμικού κριτικισμού (cultural criticism), το οποίο θα κυριαρχήσει στη γερμανική διανοητική ζωή από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα έως το Μεσοπόλεμο. Ο πολιτισμικός κριτικισμός μπορεί να συνοψιστεί στην απόλυτη άρνηση της νεωτερικότητας χάριν της επιστροφής στην εξιδανικευμένη μεσαιωνική κοινότητα, που ο Ferdinand Tönnies ονόμασε οργανική κοινότητα (Gemeinschaft)²⁶. Στο πλαίσιο που διαμόρφωσε ο πολιτισμικός κριτικισμός, ο γερμανικός ρομαντισμός επιχείρησε να αντισταθμίσει τη δυναμική του Διαφωτισμού και του φιλελευθερισμού με τη συνείδηση της γερμανικής ιδιαιτερότητας και της σωτηριολογικής αποστολής του γερμανικού πνεύματος (Geist), υπό την έννοια της διαλεκτικής υπέρβασης δυτικού και ανατολικού πολιτισμού και του συγκρητισμού των οριακών επιτευγμάτων του αρχαίου ελληνικού, του λατινικού και του αγγλοσαξωνικού κόσμου. Αναδείχτηκε σε θεμελιώδη αξία η γερμανική λαϊκή/παραδοσιακή κουλτούρα, ενώ σ' ένα επόμενο στάδιο με τη διανοητική κατασκευή της έννοιας εθνική κουλτούρα επιχειρήθηκε η ομοιογενοποίηση δυτικής υψηλής κουλτούρας και γερμανικής παραδοσιακής. Συγχρόνως προσεγγίστηκε η γερμανική έννοια του κράτους με όρους αισθητικής κατηγορίας. Στη συνέχεια, υπερκεράστηκε η καταστατική αντίθεση της ρομαντικής κοσμοθεώρησης μεταξύ πνεύματος και ύλης, ιδέας και πραγματικότητας, αυθεντικής ζωής και αλλοτριωτικής εμπειρίας, χαρismaticού απόμου και ομάδας, με τη διαμεσολάβηση ενός τρίτου καθοριστικού παράγοντα, του милитарιστικού και αυταρχικού εθνικού κράτους, το οποίο από καθαρή εξουσιαστική δύναμη (Macht) μετασχηματίστηκε αρχικά σε αυτόνομο ιστορικό υποκείμενο και στη συνέχεια σε σημείον της γερμανικής οργανικής κοινότητας, σε ενεργούμενο των ασύνειδων δυνάμεων που κινούν τη φυλετική ομάδα, σε ενσάρκωτή του περιούσιου έθνους και σε όργανο της εθνικής βούλησης²⁷. Ήδη αρχίζει να διαφαίνεται η μετάλλαξη της κουλτούρας σε έννοια βιολογική, σε αναλλοίωτο νοητικό εθνικό κεφάλαιο που κληρονομείται από τους προγόνους στους επιγενομένους.

Η μελέτη της κουλτούρας ως οργανισμού, ως αυτόνομου και αυτοεξελισ-

26. David L. Gross, «Kultur and its Discontents: The Origins of a "Critique of Everyday Life" in Germany, 1880-1925», Gary D. Stark, Bede Karl Lackner (εκδ.), ό.π., σ. 70-71, αλλά και Vassilis Lambropoulos, ό.π., σ. 123.

27. Hans Kohn, ό.π., σ. 9-10, 16, 49-50.

σόμενου συλλογικού διανοητικού συστήματος, ανάγεται στον Johann Herder (1744-1803). Τις θεωρητικές αφετηρίες του Herder συνιστούν το σύστημα ταξινόμησης του φυσικού κόσμου του βοτανολόγου Linnaeus, καθώς και η προσέγγιση των πολιτισμικών φαινομένων ως στοιχείων της ιστορικής ολότητας, σύμφωνα με τις επιταγές του Διαφωτισμού. Στο έργο του *Ιδέες για μια φιλοσοφία της ιστορίας της ανθρωπότητας* (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, 1784-1791) ο Herder διαμόρφωσε το πλαίσιο του πολιτισμικού εθνικισμού (cultural nationalism) και συνέλαβε την ιδέα ότι κάθε κοινωνική ομάδα δημιουργεί μία οργανική, θα λέγαμε, κουλτούρα, ένα διανοητικό δηλαδή σύστημα, το οποίο έχει ως αφετηρία το απρόσωπο δημιουργικό πνεύμα του έθνους (Volksgeist) και τη λαϊκή ψυχή (Volksseele). Η οργανική αυτή κουλτούρα αρθρώνεται με άξονα αναφοράς την εθνική γλώσσα και συντίθεται από ιδέες, αξίες, τρόπους ζωής και πρότυπα δράσης, στοιχεία που αποδέχονται, εσωτερικεύουν και αναπαράγουν τα μέλη της κοινωνικής ομάδας. Ο Herder πιστεύει ότι τα έθνη δεν διαφορίζονται μεταξύ τους με βάση τη διακηρυγμένη πρόθεση συνύπαρξης των μελών τους, αλλά με κριτήριο τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της εθνικής τους κουλτούρας. Αυτό σημαίνει ότι η κουλτούρα συνιστά το ειδοποιό γνώρισμα της εθνικής κοινότητας, συγχρόνως όμως και το πεδίο συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας²⁸.

Ο γερμανός οικονομολόγος και πολιτικός φιλόσοφος του ρομαντισμού και της αντεπανάστασης Adam Müller (1779-1829) ήδη από το 1806 αναφέρθηκε στην ιδιαιτερότητα της γερμανικής κουλτούρας ως πεδίου συμπύκνωσης των άλλων πολιτισμών, αλλά και ως πνευματικής δύναμης ικανής για την ανάσχεση της νεωτερικότητας²⁹.

Ο Friedrich Ludwig Jahn (1778-1852) εκφράζει σε ιδεοτυπική μορφή την αντιδυτική τάση του γερμανικού εθνικισμού, η οποία, όπως είναι γνωστό, ξεκίνησε την εποχή του Lessing (1729-1781) και του Klopstock (1724-1803) ως δυναμική απεξάρτησης και αυτονόμησης της γερμανικής από τη γαλλική λογοτεχνία. Αντίθετα με τον Herder, ο οποίος θεωρεί ότι κάθε έθνος έχει το δικό του ιδιαίτερο πολιτισμικό χαρακτήρα και συμπληρώνει το παγκόσμιο μωσαϊκό, ο Jahn είναι πεπεισμένος ότι το γερμανικό έθνος λόγω της φυλετικής του καθαρότητας και της διανοητικής του εμβέλειας υπερέρχει των άλλων εθνών, ενώ και στην εθνική του κουλτούρα αποτυπώνεται ο ιδεώδης ανθρώπινος τύπος. Ο Jahn, όπως άλλωστε την ίδια εποχή και ο Ernst Moritz Arndt (1769-1860), συνεχίζοντας τη θεωρία του Fichte για την πρωταρχικότητα της γερμανικής γλώσσας (Ursprache) [*Λόγοι προς το γερμανικό έθνος*, 1807-1808],

28. Morse Peckham, *Beyond the Tragic Vision. The Quest for Identity in the Nineteenth Century*, Cambridge University Press 1981, σ. 35-36.

29. Hans Kohn, *ό.π.*, σ. 64-65.

εμμένει μέχρι μονομανίας στην ανάγκη στεγανοποίησης της γερμανικής αυθεντικής κουλτούρας και για τον λόγο αυτό ακριβώς αρνείται και να σκεφτεί ακόμη το ενδεχόμενο υιοθέτησης λέξεων ή όρων από τις άλλες γλώσσες και ιδιαίτερα από τη γαλλική, την οποία θεωρεί επίπλαστη, τεχνητή και υποκριτική, κατάλληλη μόνο για τα τεχνάσματα και τους ελιγμούς της διπλωματίας³⁰.

Η επιρροή του αντιδυτικού και ιδιαίτερα αντιγαλλικού εθνικιστικού πνεύματος του Jahn είναι προφανής στη σκέψη του καθηγητή της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου και επίσημου ιστορικού του γερμανικού κράτους Christian Friedrich Rühs. Στα βιβλία του *Ιστορική ανάπτυξη της επιρροής της Γαλλίας και των Γάλλων στη Γερμανία και τους Γερμανούς*, που δημοσιεύτηκε στα 1815, και *Η αξίωση των Εβραίων για την απονομή της ιδιότητας του πολίτη*, ο Rühs θα υποστηρίξει την ακραία ξενοφοβική άποψη ότι κάθε γαλλική και εβραϊκή επίδραση, η οποία εξ ορισμού αντιπροσωπεύει τις ιδέες του κοσμοπολιτισμού, του ορθολογισμού και του κοινοβουλευτισμού, λειτουργεί ως παράγοντας αμφισβήτησης της γερμανικότητας και υποσκάπτει την προοπτικήπραγμάτωσης του ενιαίου εθνικού κράτους³¹.

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο Jakob Friedrich Fries, ο οποίος ένα χρόνο αργότερα (1816) στο βιβλίο του *Πώς οι Εβραίοι θέτουν σε κίνδυνο την ευημερία και τον χαρακτήρα των Γερμανών* υποστηρίζει ότι συνιστά αναγκαιότητα για το γερμανικό έθνος η ανάσχεση των ιδεών του Διαφωτισμού και η στροφή προς τις αξίες της παραδοσιακής γερμανικής κουλτούρας, που απηχούν την αρμονία και την ειδυλλιακότητα του μεσαιωνικού παρελθόντος³².

Βασικός θιασώτης του πολέμου εναντίον της Δύσης υπήρξε και ο επιφανέστερος κριτικός της λογοτεχνίας στο γερμανόφωνο κόσμο εκείνη την εποχή, ο Wolfgang Menzel, ο οποίος ασκούσε μεγάλη επιρροή στα μορφωμένα μεσαία στρώματα της γερμανικής κοινωνίας. Ο Menzel λειτούργησε ως ο ενδιάμεσος κρίκος που ενώνει την εποχή των πολέμων της γερμανικής απελευθέρωσης από τις στρατιές του Ναπολέοντα με την εποχή των πολέμων της γερμανικής ενοποίησης. Κομβικό σημείο της σκέψης του είναι η ταυτόχρονη απόρριψη τόσο του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού όσο και του ανθρωπιστικού ιδεώδους. Μάλιστα ο Menzel έφτασε σε τέτοιο σημείο αντιδυτικής μανίας ώστε δεν δίστασε να καταγγείλει στη γερμανική εθνική συνείδηση το έργο του Goethe, με την αιτιολογία ότι σε αυτό εκφράζονται οι διανοητικές τάσεις που αποσκοπούν στην αλλοτρίωση του γερμανικού πνεύματος, δηλαδή ο ατομικισμός, ο κοσμοπολιτισμός, ο κλασικισμός και ο αισθητισμός³³.

30. Στο ίδιο, σ. 86, 89, 93.

31. Στο ίδιο, σ. 93-94.

32. Στο ίδιο, σ. 94.

33. Στο ίδιο, σ. 94-98. Επίσης για τον W. Menzel βλ. Fritz Stern, *Politique et dé-*

Οι γερμανοί ιστορικοί του 19ου αιώνα, παρά το γεγονός ότι εκλέπτουν τα μεθοδολογικά τους εργαλεία και έδωσαν επιστημονική υπόσταση στην ιστορία, ωστόσο και αυτοί αποτελούν οργανική συνιστώσα του γερμανικού εθνικισμού. Η γραφή τους διαβρώθηκε από την προνοιακή αντίληψη της ιστορικής εξέλιξης, που εξελάμβανε το γερμανικό έθνος ως κορωνίδα των εθνών, καθώς και από την αυταρχική θεώρηση του κράτους ως μη διαμεσολαβημένου εκφραστή της εθνικής βούλησης³⁴.

Χαρακτηριστικός εκπρόσωπος του γερμανικού συντηρητισμού και της εθνικιστικής δεξιάς στην περίοδο της κυριαρχίας του Bismarck είναι ο καθηγητής των ανατολικών γλωσσών στο Πανεπιστήμιο του Göttingen Paul de Lagarde. Στα *Γερμανικά Γραπτά* του (1878) διακηρύσσει την αναγκαιότητα ρήξης της γερμανικής κουλτούρας με τα συλλογικά διανοητικά συστήματα των άλλων λαών, αλλά και προάσπισης του οργανικού της χαρακτήρα, ώστε να μην υποκατασταθεί από τον παγκοσμιοποιούμενο δυτικό πολιτισμό. Κατά τη γνώμη του, η εμμονή στην αληθινή γερμανικότητα θα εξοβελίσει από τη γερμανική κουλτούρα τα δάνεια στοιχεΐα, που προέρχονται από τα πεδία του ρωμαϊκού δικαίου, του Διαφωτισμού και του οικονομικού και πολιτικού φιλελευθερισμού, και θα διασφαλίσει την εσωτερική ενότητα του γερμανικού κόσμου³⁵.

Παρεμφερείς θέσεις διατυπώνει και ο Julius Langbehn, μελετητής της αισθητικής και της αρχαιολογίας, στο βιβλίο του *Ο Ρέμπραντ ως παιδαγωγός (Rembrandt als Erzieher. Von einem Deutschen)*, το οποίο δημοσιεύεται στη Λειψία στα 1891. Ο Langbehn είναι πεπεισμένος ότι η γερμανικότητα είναι δυνατό να οριστεί αντιθετικά σε σχέση με τις κυρίαρχες δυτικές αξίες «του υλισμού, της λογικής του κέρδους και της εκμηχάνισης της διανοητικής ζωής». Κατά τη γνώμη του, η αντίθεση αυτή συγκροτεί την έννοια της «γερμανικής τιμής»³⁶.

Η σκέψη του εβραϊκής καταγωγής, αλλά προτεσταντικού θρησκειώματος, ιδρυτή της τυποκρατικής ή συστηματικής κοινωνιολογίας, επιστημονόλογου των ανθρωπιστικών επιστημών, φιλοσόφου της κουλτούρας και καθηγητή των Πανεπιστημίων του Βερολίνου και του Στρασβούργου Georg Simmel (1858-1918) σηματοδοτεί επιστημολογική τομή στην προσέγγιση της κουλτούρας. Έχοντας ως αφετηρία τη διαδικασία της πολιτισμικής μορφοποίησης, τα καθημερινά βιώματα του ανθρώπου της νεωτερικής εποχής και την έννοια της διαντίδρα-

sespoir. *Les ressentiments contre la modernité dans l'Allemagne prehitlerienne*, μετάφραση Katherine Malamoud, Armand Colin, Παρίσι 1990, σ. 292.

34. Hans Kohn, *ό.π.*, σ. 266-267, *αλλά και* Georg G. Iggers, *ό.π.*

35. Hans Kohn, *ό.π.*, σ. 270. Επίσης David L. Gross, *ό.π.*, σ. 72-74 και Fritz Stern, *ό.π.*, σ. 29-116.

36. Hans Kohn, *ό.π.*, σ. 274. Επίσης David L. Gross, *ό.π.*, σ. 72-74 και Fritz Stern, *ό.π.*, σ. 117-196.

σης/κοινωνίωσης ή κοινωνιοποίησης (Vergesellschaftung), ο Simmel συγκροτεί το επιστημονικό πεδίο της φαινομενολογίας της καθημερινής ζωής, δηλαδή τη μελέτη των τρόπων συγκρότησης, σημασιοδότησης και αξιολόγησης των πολιτιστικών προϊόντων. Ωστόσο, παρά τον ρηξικέλευθο χαρακτήρα της, η σκέψη του Simmel δεν αποκόπτει τον ομφάλιο λώρο που την συνδέει με το πνεύμα της εποχής, την ιδεολογία του γερμανικού εθνικισμού και την ατμόσφαιρα των ιδεών του πολιτισμικού πεσσιμισμού. Ο Simmel προβαίνει στη διάκριση της «αντικειμενικής κουλτούρας», δηλαδή της άπειρης σειράς των πολιτιστικών προϊόντων και αγαθών, που βρίσκονται εν δυνάμει στην εκλεκτική διάθεση του ατόμου, και της «υποκειμενικής κουλτούρας», δηλαδή του εκ των πραγμάτων σχετικά περιορισμένου αριθμού των πολιτιστικών προϊόντων και αγαθών, που το άτομο ως καταναλωτής έχει τη δυνατότητα να επιλέξει, να αφομοιώσει εκλεκτικά, να αξιολογήσει και να εσωτερικεύσει, με σκοπό την καλλιέργεια και την αυτοπραγμάτωση της προσωπικότητάς του. Ο Simmel στη συνέχεια παρατηρεί ότι η νεωτερικότητα χαρακτηρίζεται από την αύξηση της ετερογένειας και της πολυπλοκότητας των κοινωνιών, την απόσπαση των ατόμων από τα καταναγκαστικά δεσμά της οργανικής κοινότητας, καθώς επίσης και τη διαρκώς διογκούμενη ποσότητα των παραγόμενων πολιτιστικών αγαθών. Το τελευταίο αυτό γνώρισμα της νεωτερικότητας αφενός οφείλεται στην εμπορευματοποίηση, την εκμηχάνιση και την αλλοτρίωση που υφίσταται η διανοητική εργασία προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι μηχανισμοί παραγωγής και διάχυσης της μαζικής κουλτούρας, και αφετέρου σχετίζεται με τον αύξοντα εκδημοκρατισμό της παιδείας. Αν όμως το μέγεθος της αντικειμενικής κουλτούρας αυξάνεται συνεχώς και αλματωδώς, η δυνατότητα πρόσληψης και αφομοίωσης του ανθρώπου, δηλαδή η υποκειμενική κουλτούρα, παραμένει σχεδόν σταθερή. Ο Simmel προσδιορίζει την αντίστροφη αυτή αναλογία με τον όρο «τραγωδία της κουλτούρας», με την έννοια ότι πρόκειται για ανυπέρβλητη αντινομία μεταξύ της εξωτερικής αναγκαιότητας και της εσωτερικής ελευθερίας του ατόμου, για καθολική οριακή εξέλιξη, η οποία δεν αφήνει περιθώρια υπέρβασης³⁷. Από την ίδια την επιχειρηματολογία του Simmel καθίσταται σαφές ότι με πεδίο εκκίνησης τον αγεφύρωτο καντιανό διυισμό μεταξύ του πραγματικού και του ιδεώδους και τη γερμανική ελιτιστική αντίληψη της παιδείας, ο γερμανός κοινωνιολόγος υποκαθιστά την έννοια Kultur με την έννοια της «υπο-

37. David L. Gross, *ό.π.*, σ. 76-83. Βλ. επίσης N. S. Timasheff, G. A. Theodorson, *Ιστορία κοινωνιολογικών θεωριών*, μετάφραση-επιμέλεια Δ. Γ. Τσαούσης, Gutenberg, Αθήνα 1980, σ. 206-224. Γενικά για τη σκέψη του Simmel ως επιστημολόγου των ανθρωπιστικών επιστημών βλ. Κώστας Σιμόπουλος, «Μεθοδολογική αποδόμηση και αισθητική ανασύνθεση. Μία κριτική παρουσίαση των μεθοδολογικών επιλογών βάσει των οποίων συγκροτείται η κοινωνικο-ιστορική επιστημολογία του Georg Simmel», *Αξιολογικά*, 3 (Ιανουάριος 1992), σ. 7-55.

κειμενικής κουλτούρας» και την έννοια Zivilisation με την έννοια της «αντικειμενικής κουλτούρας», μετατρέποντας το αξιολογικό τους φορτίο σε εννοιολογικό εργαλείο της κοινωνιολογικής ανάλυσης. Ταυτόχρονα, ωστόσο, η επιχειρηματολογία αυτή αφήνει να διαφανούν κατά πρώτον οι συνιστώσες του ρομαντικού αντικαπιταλισμού και του ηρωικού πεσσιμισμού, που εμπεριέχονται στη σκέψη του Simmel, και κατά δεύτερον το στοιχείο της αφομοίωσης και επέκτασης της μαρξϊανής έννοιας της αλλοτρίωσης. Στην πολυφωνική έννοια «αντικειμενική κουλτούρα» απηχείται δηλαδή αφενός η νοσταλγική αξίωση για επιστροφή στην οργανικότητα, την πρωταρχική ενότητα και τη χαμένη αμεσότητα του παραδοσιακού κόσμου και αφετέρου η κριτική για τον κατακερματισμό της πραγματικότητας, την αποσυσχέτιση εμπειρίας και συνείδησης και το θρυμμάτισμα του νοητικού ορίζοντα του ατόμου, που χαρακτηρίζουν τις απρόσωπες νεωτερικές κοινωνίες. Μάλιστα, ο Simmel υποστηρίζει ότι η καθημερινή βίωση της πραγμοποίησης, που επιφέρει η αντικειμενική κουλτούρα, είναι το τίμημα που καταβάλλει το αυτοπροσδιοριζόμενο ατομικό υποκείμενο της νεωτερικής εποχής για την κατοχύρωση της αυτονομίας του.

Το στοιχείο της συνύφανσης επιστημονικού λόγου και ιδεολογίας ή της αξιολογικής υποστήλωσης των επιστημονικών εννοιών, που διαπιστώνουμε στη σκέψη του Georg Simmel, το συναντούμε και πάλι με τον ίδιο ενεργό τρόπο και στην περίπτωση των από καθέδρας σοσιαλιστών. Η οικονομική τους σκέψη εδράζεται στην απαξίωση του προτύπου του αμιγούς οικονομικού φιλελευθερισμού, που κατακερματίζει το κοινωνικό σώμα σε ανταγωνιζόμενες μονάδες, και στην υιοθέτηση του παρεμβατικού ρόλου του εγελιανής πνοής ηθικού κράτους, με σκοπό τη δόμηση δεσμών αλληλεγγύης μεταξύ των κοινωνικών τάξεων και τη διασφάλιση της οργανικότητας του έθνους³⁸. Στη σκέψη των από καθέδρας σοσιαλιστών το πρότυπο του αμιγούς οικονομικού φιλελευθερισμού ταυτίζεται με την έννοια Zivilisation, δηλαδή είναι συνώνυμο του δυτικού πολιτισμού και έχει αλλοτριωτικό χαρακτήρα, ενώ, αντίθετα, το πρότυπο της ηθικής οικονομίας, που προτείνουν, ταυτίζεται με την έννοια Kultur, δηλαδή έχει γερμανική προέλευση και οδηγεί στην υπέρβαση των αντινομιών της νεωτερικότητας.

Ο Werner Sombart (1863-1941) διετέλεσε καθηγητής της οικονομικής επιστήμης στα Πανεπιστήμια του Breslau και του Βερολίνου. Υπήρξε ένας από τους σημαντοντες μελετητές του καπιταλιστικού συστήματος στη Γερμανία. Ήταν φίλος και συνεργάτης του Max Weber. Ενώ μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα περίπου ακολούθησε μια στάση κριτικής συνοδοιπορίας με τους γερμανούς σοσιαλδημοκράτες, από την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα μεταστράφηκε σε εκφραστή των ιδεών του εθνικισμού, του αντικοινοβουλευτισμού,

38. Hans Kohn, *ό.π.*, σ. 280.

του φυλετισμού, του αντισημιτισμού και στην περίοδο της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης του ρεύματος του νεοσυντηρητισμού (από κοινού με τους Max Scheler, Carl Schmitt κ.ά.). Στην αρχή του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και συγκεκριμένα στα 1915, με το βιβλίο του *Helden und Händler* ο Sombart θα επιχειρήσει να δικαιολογήσει την αντικαντιανή φιλοπόλεμη διάθεση των Γερμανών, προβάλλοντας την άποψη ότι ο πόλεμος ήταν για τη Γερμανία ευκαιρία για την αποτίναξη των επείσασκτων στοιχείων του δυτικού πολιτισμού, τα οποία είχαν εισρεύσει στο σώμα της γερμανικής κουλτούρας στη διαδρομή των τριών τελευταίων αιώνων. Ο πόλεμος, όπως παραστατικά τόνιζε, αναδείκνυε τη ριζική αντιπαράθεση του αγγλικού έθνους των «καταστηματαρχών» (δάνειος όρος από το μυθιστόρημα του Disraeli: *The Young Duke*, 1831) με το γερμανικό έθνος των «πολεμιστών» και των «ηρώων». Από την οπτική γωνία των γερμανών εθνικιστών, η μηχανική αυτή αντιπαράθεση αναγόταν σε υπαρξιακό αγώνα για την κατάδειξη αφενός της αυθεντικότητας της γερμανικής κουλτούρας και αφετέρου του αλλοτριωτικού χαρακτήρα των ιδεών του Διαφωτισμού, του ωφελιμισμού και του ατομικιστικού ευδαιμονισμού³⁹.

Στο ίδιο χρονικό διάστημα, οι ερμηνείες του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου ως ανταγωνισμού ριζικά διαφορετικών κοσμοαντιλήψεων, ως αγώνα μεταξύ του Δυτικού κόσμου και της Γερμανίας ή του δυτικού πολιτισμού και της γερμανικής κουλτούρας, θα υπερβούν τα σύνορα της ακαδημαϊκής ζωής και θα διεισδύσουν στη σφαίρα της υψηλής λογοτεχνίας. Ο Thomas Mann (1875-1955), ο επιφανέστερος συγγραφέας της γερμανόφωνης λογοτεχνίας του 20ού αιώνα, ο άνθρωπος που θα υποστηρίξει μετά το 1922 τη Δημοκρατία της Βαϊμάρης και θα πολεμήσει με πάθος αργότερα το ναζιστικό ολοκληρωτισμό, στα έργα του *Φρειδερίκος ο Μέγας και ο Μεγάλος Συνασπισμός και Σκέψεις ενός απολιτικού* (1918), θα καταφύγει στα κυρίαρχα ιδεολογήματα για να καταδείξει την ιδιαιτερότητα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Ο Thomas Mann, έχοντας ως πεδίο εκκίνησης την επιχειρηματολογία του Friedrich Wilhelm Schelling (1775-1854) για την ανωτερότητα της τέχνης έναντι της επιστήμης, δεν μπορεί να αποδεχτεί τη μεταμόρφωση του γερμανικού έθνους από έθνος φιλοσόφων, ποιητών και μουσικών σε έθνος τεχνοκρατών, καπιταλιστών και εμπόρων, εξέλιξη που υπαγόρευε η λογική της νεωτερικότητας. Αντιδρούσε επί-

39. Στο ίδιο, σ. 298-299. Για τη ριζική αντίθεση Γερμανίας και Δύσης στη σκέψη του Werner Sombart, σε συνάρτηση όμως με τις αντίστοιχες αντιλήψεις του Oswald Spengler, οι οποίες διατυπώνονται μετά το 1918 βλ. Herman Lebovics, *Social Conservatism and the Middle Classes in Germany, 1914-1933*, Princeton University Press, Princeton/New Jersey 1969, σ. 157 και 161. Για τις παραπάνω απόψεις του Sombart βλ. επίσης Arnold Labrie, *ό.π.*, σ. 113. Τέλος, για ένα πανόραμα της σκέψης του Sombart βλ. Friedrich Lenger, *Werner Sombart, 1863-1941: Eine Biographie*, Verlag C. H. Beck, Μόναχο 1994.

σης στην πολιτική μαζοποίηση που επέφερε η δυναμική παγκοσμιοποίησης του κοινοβουλευτισμού. Για τους λόγους αυτούς, θα καταδικάσει κι' αυτός με τη σειρά του το δυτικό υλικό, τεχνολογικό και αστικό πολιτισμό, που βασίζεται αποκλειστικά στον «ξερό και ψυχρό ορθολογισμό», στο λόγο της επιστήμης και όχι της τέχνης, που απομαγικοποιεί τη ζωή, εργαλειοποιεί την ανθρώπινη ύπαρξη, ξεριζώνει το ενδιάθετο δαιμονιακό —δημιουργικό και αυτοκαταστροφικό ταυτόχρονα— στοιχείο της προσωπικότητας [βλέπε τη διαπάλη μεταξύ του λογοκεντρικού και του δαιμονιακού στοιχείου στα δύο σημαντικότερα μυθιστορήματα του Thomas Mann, στο *Μαγικό βουνό* (*Der Zauberberg*) (αντιπαλότητα Naphta και Settebrini), που η συγγραφή του διήρκεσε από το 1913 έως το 1924, και στο *Doktor Faustus*, που γράφτηκε στο διάστημα 1943-1947] και απαγορεύει την πρωτοτυπία της σκέψης. Στη θέση τους θα προβάλλει τον κόσμο της γερμανικής κουλτούρας, η οποία εξιδανικεύει τις βαθύτερες ενστικτώδεις δυνάμεις του ανθρώπου και λειτουργεί ως «μήτρα κάθε αληθινής τέχνης και ηθικής»⁴⁰.

Επίλογος

Αν ο Nietzsche προσδιόρισε τη νεωτερικότητα ως την ιστορική εμπειρία του θανάτου του Θεού ή ως την εποχή της διαρκούς αναζήτησης υποκατάστατων θεών, η γερμανική διανόηση —στο σύνολό της σχεδόν— από τις αρχές ήδη του 19ου έως το τέλος τουλάχιστον του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου δεν μπόρεσε να αντέξει στην αγωνία της ελευθερίας και αρκέστηκε στην ασφάλεια της κυρίαρχης εθνικιστικής ιδεολογίας, στη λατρεία των βαγκνερικών τευτονικών θεοτήτων, που πολέμουσαν για το αίμα και το χρώμα της «περιούσιας» γερμανικής φυλής. Αρνούμενη να προσαρμοστεί στο μεταβαλλόμενο κόσμο της νεωτερικότητας, αντιμετώπισε την κουλτούρα σε αντιπαράθεση με το δυτικό πολιτισμό του «αλλοτριωμένου ορθολογισμού». Στο πλαίσιο αυτό, η κουλτούρα σημασιοδοτήθηκε ως το σταθερό διανοητικό, ηθικό και αισθητικό κεφάλαιο της ανθρωπότητας, θεωρημένης από την προοπτική της ανωτερότητας των παραδοσιακών αξιών και της γερμανικής υπεροχής. Επίσης ως το κλειστό εκείνο διανοητικό σύστημα, το οποίο επιλέγει, ομογενοποιεί, χωροθετεί στη γραμ-

40. Hans Kohn, *ό.π.*, σ. 253-254, αλλά και στο ίδιο το κείμενο του Thomas Mann, *Considérations d'un apolitique*, μετάφραση Louise Servicen, Jeanne Naujac, εισαγωγή Jacques Brenner, εκδ. Bernard Grasset, Παρίσι 1975. Για την ερμηνευτική προσέγγιση του έργου του Mann βλ. H. Stuart Hughes, *Consciousness and Society. The Reorientation of European Social Thought 1890-1930*, Vintage Books 1958, σ. 406-411 και Gerhard Masur, *Prophets of Yesterday. Studies in European Culture 1890-1914*, Harper and Row Publishers, Νέα Υόρκη 1966, σ. 240-245. Τέλος, για την αντίθεση μεταξύ Kultur και Zivilisation στο έργο του Thomas Mann βλ. Arnold Labrie, *ό.π.*, σ. 113-114.

μική κλίμακα του χρόνου και παραδειγματοποιεί διάσπαρτα επιτεύγματα της υψηλής διανόησης και τέχνης. Η συλλογική οικειοποίηση της κουλτούρας συγκροτεί το διανοητικό ορίζοντα του έθνους και δημιουργεί την αίσθηση των εθνικών καταβολών, ενώ η ατομική της δεξίωση προσπορίζει πνευματική καλλιέργεια, διανοητική επάρκεια, περίοπτη κοινωνική θέση και συμβολικό κύρος, διαφορίζοντας τις ελίτ από τις μάζες. Η θεώρηση αυτή προσέδωσε στην κουλτούρα εθνοποιητική και εθνοδιαφοροποιητική λειτουργία, ανάγοντάς την σε παιδευτική αποστολή του γερμανικού κράτους και μετατρέποντάς την σε όχημα του γερμανικού εθνικισμού.